

Alina Nowicka-Jeżowa

Uniwersytet Warszawski

Pokolenia trydenckie między tradycją a wyzwaniem przyszłości

Cele i założenia

Celem artykułu¹ jest przedstawienie w ogólnym zarysie doświadczeń i postaw religijnych pokoleń kształtujących kulturę okresu przedtrydenckiego i trydenckiego. Były one depozytariuszami tradycji uformowanej w poprzednich stuleciach i kształtowały oblicze Kościoła w dobie Zygmunto-
wskiej. Badając ślad, jaki odcisnęły w historii, dostrzegamy zarówno twórczość indywidualnych autorów, jak też aktywność szerokich kręgów społecznych i rozpoznajemy – na tle różnorodności poszczególnych zjawisk – zasadniczą wspólnotę wartości, które mogą zostać uznane za charakterystyczne dla kultury duchowej Pierwszej Rzeczypospolitej.

Zgodnie z hermeneutycznymi i aksjologicznymi założeniami projektu, rozważania nie dotyczą zmian instytucjonalnych w Kościele, lecz nurtów ideowych, zagrażających chrześcijaństwu dezintegracją lub odwrotnie – sprzyjających odrodzeniu; zmierzają do zrozumienia

¹ Autorka składa podziękowanie za cenne uwagi Profesorom: Piotrowi Borkowi, Justynie Dąbkowskiej-Kujko, Mirosławowi Hanusiewicz-Lavallee, Wiesławowi Pawlakowi, ks. Przemysławowi Popławskiemu, Tomaszowi Wiśliczowi.

podejmowanych na mocy wiary wyborów życiowych², nie zaś do ich oceny. Podkreślamy to na wstępie, mając świadomość, że temat jest obciążony sądami zideologizowanymi: z jednej strony apriorycznie powziętym krytycyzmem wobec rekatolicyzacji dokonującej się po Trydenście, z drugiej – intencjami apologetycznymi.

W centrum obserwacji sytuuje się model kultury, który nie zrodził się nagle jako realizacja decyzji podjętych na soborze, lecz powstawał już wcześniej, i w znacznej mierze niezależnie od nich, zmierzając do syntezy tradycji średniowiecznej i humanistyczno-renesansowej, wzbogacanej współczesnymi inspiracjami. Ustawy trydenckie nie destruowały istniejącego konstruktów, lecz dopełniały elementami nowymi, nie zmieniając zasadniczej jego tożsamości³.

Dzięki dotychczasowym badaniom znamy zjawiska „endemiczne”, tzw. katolicko-sarmackie⁴. Ustalenia ich dotyczące pozostają

² Analogiczne cele formułuje J. Bossy, *Christianity in the West. 1400–1700*, Oxford University Press: Oxford 1985. Podobnie jak w naszym studium, w rozprawie tej wyeksponowany został okres przedreformacyjny, w którym zaistniały czynniki powodujące przekształcenie dawnej formacji.

³ W monografii J. Pollmann (*Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands, 1520–1635*, Oxford University Press: Oxford 2011), położony jest nacisk na procesualność formowania się tożsamości wyznaniowej w okresie „okołoreformacyjnym” i „okołotrydenckim”. Badania uczzonej prowadzą do wniosku, że pobożność zbiorowa ukształtowała się w stuleciu poprzedzającym wystąpienie Lutra, a odnowienie katolicyzmu dokonywało się głównie w środowiskach laikatu, nie należy więc utożsamiać reformy Kościoła rzymskiego z rozporządzeniami trydenckimi. Problem tożsamości religijnej katolików podejmuje badaczka także w rozprawie *Being a Catholic in Early Modern Europe*, w: *The Ashgate Research Companion to the Counter-Reformation*, red. A. Bamji, G.H. Janssen, M. Laven, Ashgate: Farnham 2013, s. 165–182. Por. B. Gordon, *The Changing Face of Protestant History and Identity in the Sixteenth Century*, w: *Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*, t. 1: *The Medieval Inheritance*, red. B. Gordon, Ashgate: Aldershot – Brookfield – Singapore – Sidney 1996. W polskim stanie badań zaznacza się pewien niedostatek obserwacji diachronicznej, która ujawnia długotrwałość procesów konfesjonalizacji we wspólnotach reformacyjnych oraz kształtowania się religijności zbiorowej w Kościele rzymskim.

⁴ Wśród studiów poświęconych szlacheckiej kulturze doby potrydenckiej wyróżnia się obszerny zbiór rozpraw J. Tazbira, m.in. *Święci, grzesznicy i kacerze*.

w mocy, jednak naszym zadaniem będzie przypomnienie, że „rodzimość” i „europejskość” to pojęcia rewersyjne. Intelktualiści, duchowni, politycy i poeci tworzący kulturę polską utrzymywali stałą łączność ze światem: z osobistościami życia intelektualnego i religijnego, uniwersytetami i ośrodkami wydawniczymi, a także z dawnymi i nowymi zakonami. Doniosłe znaczenie miały relacje z papieskim, a w drugiej połowie XVI stulecia także z jezuickim Rzymem, oddziałującym jak nigdy dotąd na kulturę Rzeczypospolitej⁵.

Przedstawione obserwacje historyczno-kulturowe są ograniczone zarówno niewielkimi rozmiarami tekstu (dopuszczającymi wybór egzemplifikacji), jak zasadą rozłączności rozpraw wchodzących w skład tej książki oraz tomów sąsiadujących z nią w serii „Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą”⁶.

Z dziejów myśli polskiej kontrreformacji, WP: Warszawa 1959; *Sarmatyzacja potrydenckiego katolicyzmu*, w: *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, WP: Warszawa 1987, s. 241 i nast. Wyd. Dolnośląskie: Wrocław 1996; *The Polishization of Christianity in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, w: *Faith and Identity: Christian Political Experience*, red. D. Loades, K. Walsh, Oxford University Press: Oxford 1990, s. 118–135.

⁵ Na ten temat podstawowa rozprawa H.D. Wojtyłki: *Papiestwo – Polska 1548–1563: dyplomacja*, TN KUL: Lublin 1977.

⁶ Panoramę związków kulturowych Rzeczypospolitej z krajami europejskimi przedstawiają pierwsze tomy publikowanej w Wyd. UW serii „Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości”, redagowane przez M. Hanusiewicz-Lavallee: *Wśród krajów Północy. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów germańskich, słowiańskich i naddunajskich: mapa spotkań, przestrzenie dialogu* (2015); *W przestrzeni Południa. Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej wobec narodów romańskich: estetyka, prądy i style, konteksty kulturowe* (2016). Kulturotwórcza rola duszpasterstwa oraz zakonów została przedstawiona w tomach: *Monastycyzm XV–XVIII w. Tradycja średniowieczna wobec wyzwań nowożytnego humanizmu*, red. M. Gronowski, P. Urbański (2016); *Między teologią a duszpasterstwem powszechnym na ziemiach Korony doby przedtrydenckiej. Dziedzictwo średniowiecza i wyzwania XV–XVI wieku*, red. W. Walecki (2016); *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego w XVII w.*, red. A. Nowicka-Jeżowa (2016). Odwołując się do tych publikacji, a także do kolejnych studiów zawartych w niniejszym tomie, pomijamy lub odnotowujemy skrótowo opracowane w nich zagadnienia.

Ustalenia terminologiczne: reformacja – kontrreformacja – reforma

Aby podjąć próbę rekonstrukcji doświadczenia kulturowego pokoleń trydenckich, należy rozważyć treść i zakres kluczowych pojęć: reformacja, kontrreformacja i reforma⁷. Ich definicje pozostają przedmiotem wielogłosowej i wciąż otwartej dyskusji, która jest podsycana nowymi publikacjami, stanowiącymi już wielką bibliotekę⁸. Wzbogacenie wiedzy źródłowej i niewątpliwy postęp studiów sprzyjają obiektywizacji uogólnień, jednak całkowite uwolnienie narracji naukowych z uwikłania w nacechowane wartościująco strategie interpretacyjne wydaje się wciąż nieosiągalne.

W myśleniu o reformacji, kontrreformacji i reformie zaznaczyło się dążenie do delimitacji i dysjunkcji tych pojęć. Wynikało ono z sugestyjności przekazu historycznego. Wiek XVI zapisał się w dziejach Europy jako okres rozbicia jedności magisterium i instytucji Kościoła: wyodrębnienia nowych doktryn i obwarowania ich normami ortodoksji oraz działań skierowanych przeciw stronie przeciwnej – badacze poznawali zatem mapę podziałów, barier, granic. Utrwaleniu ujęć antytetycznych sprzyjały także preferencje uczonych, którzy

⁷ Treść i zakres tych pojęć analizuje H.D. Wojtyśka, *Reformacja. Reforma katolicka. Kontrreformacja. Dzieje nomenklatury i próba uściślenia pojęć*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1977, t. 24, z. 4, s. 223–249.

⁸ Stoi ona u podstaw tego tomu. Wśród najważniejszych pozycji: J.H. Bentley, *Humanists and the Holy Writ. New Testament Scholarship in the Renaissance*, Princeton University Press: Princeton 1983; J. Bossy, op. cit.; D.N. Wiley, *The Church as the Elect in the Theology of Calvin*, w: *John Calvin and the Church. The Prism of Reform*, red. T. George, John Knox Press: Westminster – Louisville 1990; *Humanity and Divinity in Renaissance and Reformation. Essays in Honor of Charles Trinkaus*, red. J.W. O'Malley, T.M. Izbicki, G. Christianson, Brill: Leiden 1993; B. Gordon, op. cit.; R. Po-chia Hsia, *The World of Catholic Renewal, 1540–1770*, Cambridge University Press: Cambridge 1998; R. Bireley, *The Refashioning of European Catholicism. A Reassessment of the Counter Reformation*, The Catholic University of America Press: Washington D.C. 1999; J.W. O'Malley, *Trent and All That. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Harvard University Press: Harvard 2000; I. Backus, *Historical Method and Confessional Identity in the Era of the Reformation (1378–1615)*, Brill: Leiden – Boston 2003; J. Pollmann, *Catholic Identity...*; eadem, *Being a Catholic...*

studiowali bądź to dzieje protestantyzmu, bądź katolicyzmu, i wobec tego pozostawiali *ante fores* zjawiska spoza wybranego obszaru, albo też sytuowali je w opozycji do przedmiotu swoich badań. Taka orientacja nauki dziewiętnastowiecznej, tworzącej podwaliny erudycji, wynikała z prymatu historyków protestanckich. Ferowane przez nich sądy wywoływały polemikę ze strony katolickiej, co włączało debatę naukową w konteksty wyznaniowe i nie pozostawało bez wpływu na interpretację materiału historycznego.

Przypomnijmy pokrótce, że Johann Stephan Pütter wprowadził termin „kontrreformacja” na oznaczenie rekonkwisty katolicyzmu na obszarach ewangelickich⁹. Leopold von Ranke (1839–1847), mianowany historiografem państwa pruskiego, śledził „kontrreformację” i wykazywał ich jedność w zamierzeniach wrogich protestantom. Moritz Ritter (1889) ujmował kontrreformację jako reakcję na nowe doktryny, niosącą z sobą represje konfesyjne. Dyskusję z tymi koncepcjami podjęli Joseph Kerker (1859) i Constantin Höfler (1878). „Reformę katolicką” związaną z ruchami odnowicielskimi późnego średniowiecza dostrzegał także uczony niemiecki Wilhelm Maurenbrecher (1874, 1880). Ludwig von Pastor (1886–1930) i Joseph Schmidlin (1910) proponowali termin „restauracja katolicka”, nie upatrując w niej jednak kontynuacji poprzedniej epoki¹⁰.

⁹ J.S. Pütter, *Litteratur des teutschen Staatsrechts*, Wdowa Vandenhoeck: Göttingen 1776–1783.

¹⁰ L. Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Duncker und Humblot: Berlin 1839–1847; idem, *Französische Geschichte, vornehmlich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*, Johann Georg Cotta: Stuttgart 1852–1861; idem, *Englische Geschichte, vornehmlich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*, Duncker und Humblot: Berlin 1859–1869; M. Ritter, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des dreissigjährigen Krieges. (1555–1648)*, Johann Georg Cotta: Stuttgart 1889; J. Kerker, *Katholische Reform*, [b.w.], Düsseldorf 1859; C. Höfler, *Die romanische Welt und ihr Verhältnis zu den Reformideen des Mittelalters*, Carl Gerold & Sohn: Wien 1878; W. Maurenbrecher, *Studien und Skizzen zur Geschichte der Reformationszeit*, Friedrich Wilhelm Grunow: Leipzig 1874; idem, *Geschichte der katholischen Reformation*, t. 1, Carl Heinrich Beck: Nördlingen 1880; L. von Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, Herder: Freiburg im Breisgau 1886–1933; J. Schmidlin, *Die kirchlichen Zustände in Deutschland vor dem Dreissigjährigen Krieg nach den Diözesanberichten an den*

W monumentalnej *Historii Kościoła*, stworzonej pod kierunkiem Huberta Jedina, terminy „reforma katolicka” i „kontrreformacja”, uznane za kluczowe w dziejach XVI–XVII wieku, zostały zdefiniowane w kontekście kryzysu spowodowanego rozbiem jedności wiary i organizacji Kościoła. Kontrreformacja traktowana jest w cytowanym dziele jako kontrofensywa papieżstwa po soborze trydenckim, której towarzyszyły absolutystyczne uzurpacje. Reforma katolicka jest ujęta w dwóch aspektach: historycznym, wyznaczonym przez inicjatywę odnowicielską XV i pierwszej części XVI wieku, oraz współczesnym, obejmującym elementy pojawiające się na skutek rozwoju protestantyzmu¹¹.

Heiligen Stuhl, t. 1–3, Herder: Freiburg im Breisgau – München 1908–1910. Historię pojęć i konceptów naukowych przedstawia *Handbuch der Kirchengeschichte*, red. H. Jedin, t. 4: *Reformation, katholische Reform und Gegenreformation*, Herder: Freiburg 1967. Korzystamy z wersji włoskiej: *Storia della Chiesa*, red. H. Jedin, t. 6: E. Iserloh, J. Glazik, H. Jedin, *Riforma e controriforma. Crisi – consolidamento – diffusione missionaria (XVI–XVIII sec.)*, przekł. G. Beari, N. Beduschi, Jaca Book: Milano 2001, rozdz. 31: *La formazione delle confessioni nei secoli XVI e XVII. Parte seconda: Riforma cattolica e controriforma. Precisazione dei concetti*, s. 513–515. W szeregu podstawowych syntez mieści się także *Historia Kościoła*, red. R. Aubert et al., t. 2: *600–1500*, przekł. R. Turzyński, PAX: Warszawa 1988; t. 3: *1500–1715*, przekł. J. Piesiewicz, PAX: Warszawa 1986.

¹¹ W cytowanej edycji włoskiej (s. 513–514): „Tanto il concetto di «riforma cattolica», quanto quello di «controriforma» presuppongono nel termine «riforma» la designazione storica della crisi protestante con la conseguente frattura della fede e della Chiesa”. „Noi diamo la preferenza a questa designazione di «riforma cattolica», perchè allude ai tentativi di rinnovamento che si ebbero nella Chiesa dal XV al XVI secolo, senza escludere, come il termine «restaurazione», i nuovi elementi che fanno la loro comparsa e l’influsso esercitato dalla crisi protestante sullo sviluppo del movimento [...]”. W tłumaczeniu autorki studium: „Zarówno pojęcie «reformy katolickiej», jak «kontrreformy» zakłada w terminie «reforma» historyczne wyznaczniki kryzysu protestanckiego wraz z jego konsekwencją rozbitcia wiary i Kościoła”. „Dajemy pierwszeństwo temu znaczeniu «reformy katolickiej», ponieważ odwołuje się ono do prób odnowy Kościoła, podejmowanych od XV do XVI wieku, nie wykluczając, podobnie jak termin «restauracja», nowych elementów, które powodują ujawnienie się ich [prób odnowy] i wpływ kryzysu protestanckiego na rozwój ruchu [reformatorskiego]”. Autor przekładu zaznacza w przypisie, że w języku włoskim nie ma rozróżnień między niemieckimi *Reformation* i *Reform*.

Przekonanie, że ruch reformacyjny miał znaczenie sprawcze dla odnowy katolicyzmu, jest rozpowszechnione w literaturze przedmiotu. Przyjęcie tej tezy, aczkolwiek udokumentowanej, spowodowało – jak sądzimy – ograniczenie obszaru badań i przesłoniło tendencje reformistyczne, które sytuowały się poza zgromadzoną dla jej uzasadnienia egzemplifikacją, gdyż uprzedzały protestantyzm¹² – rodziły się i pozostawały wewnątrz Kościoła. Miało również wpływ na semantykę rozważanych pojęć.

W odniesieniu do protestantyzmu i antytrynitaryzmu stosowany jest bezdyskusyjnie termin „reformacja”. Jest on jednak wieloznaczny, odnosi się bowiem do zjawiska niejednorodnego. Koncepcje Philippa Melanchtona, który podejmował dialog z katolikami i prawosławnymi, czy polskich myślicieli: Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Jana Łaskiego młodszego różniły się jakością ideową i metodami realizacji od akcji eksterminacyjnej w Anglii. Irenizm Erazma z Rotterdamu miał zdecydowanie inne cele niż protestantyzacja przeprowadzana na terenach Niemiec i Prus¹³ pod hasłem *cuius regio, eius religio*, a jego pisma polemiczne kontrastowały z agresywną publicystyką wyznaniową, której styl reprezentował w naszym piśmiennictwie Marcin Krowicki, superintendent zboru podlaskiego i współtłumacz Biblii, lecz zarazem autor niewybrednych inwektyw¹⁴. Wydarzenia w szesnastowiecznej

¹² J.W. O'Malley wylicza dyrektywy soboru w Konstancji z 30 X 1417, podkreślając ich zbieżność z późniejszymi tezami Lutra; zob. idem, *Trydent. Co się zdarzyło podczas soboru*, przekł. M. Chojnacki, WAM: Kraków 2014, s. 38–39.

¹³ Opracowany szczegółowo i konsekwentnie wdrażany przez Albrechta Hohenzollerna program protestantyzacji Prus Książęcych przedstawia J. Mańkiewicz, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Pojezierze: Olsztyn 1987.

¹⁴ J. Ziomek (*Renesans*, PWN: Warszawa 1995, s. 231) przytacza i komentuje fragment *Obrony nauki prawdziwej i wiary starodawnej krześcijańskiej...* (Daniel Łęczycki: Pińczów 1560), odnoszący się do kleru katolickiego: „lud szalony, bękarci, wilcy, niedźwiedzie, liszki, lwi drapieżni i ryczący smokowie, psi niemi, psi nienasyчени, wieprzowie dzicy, wołowie i bykowie tuści, nieprzyjaciele boży, świadkowie złośliwi, szaleni mężowie i napelnieni krwie, rada złośliwa, stolica zaraźliwa”. Por. P. Stępień, *Śmiech w czasach ostatecznych. Tematyka religijna w „Figlikach” Mikołaja Reja*, Artes Liberales: Warszawa 2013 (tu szczególnie rozdz. 2: *Rejowe zapasy z rzymskim Antychrystem*, s. 30–53).

Anglii, Niemczech, Prusach, w kalwińskiej Genewie powinny być określane mianem kontrkatolicyzmu, analogicznie do kontrreformacji oznaczającej najpierw defensywę, a następnie rekonkwistę utraconych dominiów i akty wymierzone w „heretyków”¹⁵. Kontrkatolicyzm i kontrreformacja są – niezależnie od stopnia agresywności – sprzężone ze sobą na zasadzie interakcji negatywnej. Silnie zideologizowane, zakreślają granice wspólnot eklezjalnych, z których wykluczają „obcych”. Nieuprawnione jest jednak używanie terminu „kontrreformacja” jako synonimu reformy potrydenckiej, gdyż nie ogranicza się bynajmniej do odporu stawianego protestantyzmowi, podobnie jak ten obszar reformacji, który należałoby nazywać reformą protestancką, nie może być zamknięty w ramach walki z rzymskim Antychrystem.

Oczywiście kontrkatolicyzm w Rzeczypospolitej (intensywny w czasie progresji nowych wyznań, słabnący w okresie ich defensywy) był nieporównanie łagodniejszy niż w Niemczech czy Anglii. Nie powodował krwawych eksterminacji; rozwijał się przede wszystkim na płaszczyźnie politycznej, znajdował wyraz w sporach sejmikowych i sejmowych, w ruchu egzekucyjnym (szczytującym na sejmach 1520–1537), wymierzonym przeciw przywilejom ekonomicznym duchowieństwa i jurysdykcji biskupiej, oraz w próbach stworzenia

¹⁵ Na obszarze kontrreformacyjnym obserwujemy również zróżnicowanie dyskursów polemicznych. Dość wskazać pisma kontrowersyjne jezuitów: P. Skargi (*Upominanie do ewanielików*, Druk. Łazarzowa: Kraków 1592 i nast.; *Zawstydzienie arianów*, Andrzej Piotrkowczyk: Kraków 1604); M. Śmigleckiego (*Vana sine viribus ira ministrorum evangelicorum*, Antonius Boëtzerus: Coloniae 1611; *Nova monstra novi arianismi seu Absurdae haereses a novis arianis in Polonia importatae [...] refutatae*, Jan Szarffenberg: Kraków 1612; *De baptismo adversus Hieronymum Moscorovium liber unus*, Andrzej Piotrkowczyk: Kraków 1615), M. Cichowskiego (*Pogrom diabła ariańskiego abo Odpis na dwie książki, które arianie o diable napisali*, Andrzej Piotrkowczyk: Kraków 1660; *Desperata causa Arianorum seu Prodromus*, Franciszek Cezary: Kraków 1660; *Obrona zacnych i pobożnych ludzi... przeciwko paskwilowi od jakiegoś ministra ariańskiego przeciw nim napisanemu*, cz. 2: *Namowa do ich mościów koronnych, aby przy konstytucyi przeciw arianom statecznie stali i do egzekucyi przystępowali*, Franciszek Cezary: Kraków 1661), M. Łaszczka, pseud. Tworzydło i in. (*Odprawa na rozprawę abo Egzamen Macieja Rosentretera, ministra w Trumieju Księstwa Pruskiego...*, Mikołaj Lob: Kraków 1610).

Kościół narodowy. Nie sprowadzał się jednak do rozproszonych, spontanicznych incydentów, lecz miał przebieg planowy i zorganizowany, o czym świadczy stała aktywność dyplomatyczna i kryptodyplomatyczna Albrechta na terenie Korony oraz kierowana z ośrodka królewieckiego akcja propagująca idee ewangelickie, a dyskredytująca katolicyzm¹⁶. Systemowy charakter miały także przedsięwzięcia organizowane przez Radziwiłłów (głównie Mikołaja Czarnego, pozostającego w kontakcie z Janem Kalwinem) oraz niez mordowane prace Jana Łaskiego młodszego, wpisane w europejski projekt ewangelicyzmu reformowanego i umocowane w ośrodkach niemieckich, angielskich i fryzyjskich. Często były także eksmisje proboszczów i zawłaszczenie majątku parafialnego, szczególnie dóbr ziemskich.

Zarówno kontrreformacja, przebadana gruntownie i wielokrotnie opisywana, jak kontrkatolicyzm, mniej rozpoznany, a nieraz wręcz niedostrzegany przez badaczy śledzących zamiary walki tylko po stronie rzymskiej, pozostają na marginesie naszych rozważań. W centrum uwagi znajdzie się reforma rozumiana jako idea odnowy chrześcijaństwa, dążenie do wprowadzenia w *status quo* zmian służących naprawie struktury eklezjalnej oraz rozbudzeniu życia duchowego i społecznego. Tak rozumiana reforma jest w historii Kościoła permanentna, o czym świadczą dzieje obserwacji w średniowiecznych zakonach oraz wystąpienia indywidualnych reformatorów, zarówno tych, którzy – jak Franciszek z Asyżu – pozostali na obszarze prawowierności w rozumieniu rzymskim, jak i tych, którzy znaleźli się poza nim.

To nie przypadek, że wyłaniające się z pragnień oczyszczenia i doskonalenia programy naprawcze, ponawiane przez stulecia, a podjęte intensywnie w XVI wieku, różniły się od siebie bardziej w historycznych inkarnacjach niż w samej istocie i głównych postulatach, wśród których najważniejsza była wierność Ewangelii i naśladowanie Chrystusa w ubóstwie, pokorze i dziełach miłosierdzia. Hasła sanacji moralnej i zmian w Kościele, proklamowane przez protestantów, powtarzane były przez całe średniowiecze, a egzekwowane po Trydencie.

¹⁶ J. Małek, *Jan Kochanowski w Królewcu*, „Pamiętnik Literacki” 1986, R. 77, z. 1, s. 184–186.

Również pewna część teologicznych idei reformacyjnych, formułowanych już w poprzednich epokach, należy do historii powszechnej chrześcijaństwa i w głębszym wymiarze nie pozostaje w sprzeczności z nauką Kościoła rzymskiego (co po stuleciach dostrzegają uczestnicy dialogu ekumenicznego). Wielekroć nie sama treść przesłania, lecz nagłośniona retoryka, strategia realizacji oraz splot towarzyszących okoliczności i uwarunkowań (w tym także cechy charakterologiczne protagonistów) powodowały rozpad doktrynalny i wyodrębnienie się nowych organizacji wyznaniowych.

Eksponując pojęcie reformy, chcemy wyraźnie zaznaczyć odmiennosc dynamizmów historycznych kontrreformacji i kontrkatolicyzmu z jednej strony, a reformy – z drugiej. Zarówno kontrreformacja, jak kontrkatolicyzm dążyły do obwarowania i obrony własnego obszaru, a w miarę możliwości do zdobycia obcego terytorium. Zgodnie z logiką walki, działacze obu obozów poddawali poglądy i postawy przeciwnika reinterpretacji amplifikującej różnice, często z naruszeniem zasad *fair play*. Aktywność ich czerpała siłę z konfrontacji i zmierzała do zmarginalizowania, lub wręcz wyeliminowania, konkurenta ze sceny dziejowej. Natomiast reforma, zarówno protestancka, jak katolicka, miała status idei: występowała w różnym czasie i różnych przestrzeniach kultury, zachowywała charakterystyczne atrybuty otwartości i zdolności adaptacyjnych¹⁷. Wyłaniające się z niej programy religijne zmierzały do realizacji wartości pozytywnych, co otwierało możliwości ireniczne i podtrzymywało wiarę w ocalenie – przynajmniej częściowo i w ograniczonym zakresie – jedności chrześcijan (*vide* zgoda sandomierska kreowana przez Łaskiego czy ze strony rzymskiej oświadczenie kapituły krakowskiej

¹⁷ Odwołujemy się do długowiecznej tradycji myślenia o ideach oraz interpretacji ich działania w kulturze, rozwiniętej szczególnie na szerokim obszarze platonizmu. Por. rozprawę autorki *Nurty humanistyczne w kulturze polskiej. Perspektywy historii idei*, w: *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, cz. 1: *Paradygmaty – tradycje – profile historyczne*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Neriton: Warszawa 2009–2010, s. 37–39, 48–52, 62–63. Tu dyskusja z koncepcją A. Lovejoya (*The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea*, Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts 1936, pol.: *Wielki łańcuch bytu*, przekł. A. Przybyśławski, KR: Warszawa 1999).